

Az is nyilvánvaló, miért ritkább ez a névváltozat Erdélyben, szemben az elterjedtebb *Rózsa* változattal, melynek történeti és mai adatait több más erdélyi vidékről fentebb bemutattuk. A köznévföldrajz Erdély-szerte nyílt alakjával való összefüggés erre egyértelmű magyarázatul szolgál még akkor is, ha a migrációt egyes *Rózsa* nevű családok esetében sem zárhatjuk ki.

A *Rózsa~Ruzsa* családnevet tehát besorolhatjuk azok közé a névpárok közé (pl. Birtalan~Bertalan, Demján~Demjén, Demes~Dömös stb.), amelyeknek nyelvjárási vetületük van, s ez felhasználható nemcsak elterjedésük, hanem olykor keletkezésük területének kinyomozásához is.

Gréczi-Zsoldos Enikő

Egy XVII. századi középnyemesi misszilis faggatása

1. „Polthar: 21. 10br 1692” keltezéssel megbúvuk egy misszilis Nógrád vármegye nyemesi közgyűlésének iratai között (jelzete: Nógrád Megyei Levéltár IV. 1. b. 1692. december 21.). A levél minden bizonnyal saját kezű írása annak a középnyemesnek, aki akkoriban a Nógrád vármegyéhez, ma Szlovákia Besztercebányai kerületéhez tartozó Ipoly-völgyi település, Poltár földesura volt. Az aláírásból mindössze néhány betű vehető ki tisztán: *GrGé...*, s ezt egy cirkalmas, vízszintes és függőleges vonalakkal, kacsaringókkal díszített, határozott befejezés követ. A kézjegy ductusa megegyezik a levélszöveg írásképével. Ez, illetve az írás minősége és a sajátos, magabiztosságot tükröző autogram arra enged következtetni, hogy nem fogadott deák, hanem a földesúr saját keze írása mind a kézjegy, mind a levél, következőképp a fej és a kéz ez esetben ugyanaz. A történeti dialektológus örömmel nyugtázhathatja, hogy a misszilis szövegének nyelve lejegyzőjének nyelvváltozatát tükrözi.

A címzés jól olvasható: Nemzetes Vitézlő Bulyovsky Ferencz U[r]nak Nemes Nograd Varmegye ViceIspanyanak, jo akaro U[ramna]k a[da]jjék.

A Borovszky Samu szerkesztette, Nógrád vármegyét bemutató monográfia (Borovszky 1988²: 104) szerint Poltár község alapítói, az első telepesek minden bizonnyal magyarok, palócok voltak, erre utalnak a falu XX. századi szlovák lakosainak régi magyar családnevei. A XVII. században, amikor misszilisünk kelt, Poltár község birtokosai a Géczy család tagjai voltak. Ebben az évszázadban élt közülük Géczy András, aki országgyűlési követként és többször a vármegye szolgabírójaként is tevékenykedett, utoljára 1613-ban. Felesége révén birtokul szerezte a Zólyom megyei Garamszeget, ezzel megalapította a család új ágát, amelynek tagjai ettől kezdve a garamszegi előnevet viselték. Felesége Poltári Soós Fruzsina, fiuk, Gábor 1649-ben a poltári Soós család kihalásával a

két család birtokainak egyedüli ura lesz. Nagyapja, Soós István végrendeletében hagyja a Soós-birtokokat Géczy Gáborra azzal a feltétellel, hogy felesége, Soós Istvánné nebojszai Balog Anna haszonélvezeti joggal bír haláláig a birtokok fölött. (A Borovszky-monográfia (Borovszky 1988¹: 104) a poltári evangélikus templom bemutatásában említést tesz egy kehelyről, amelyet 1651-ben adományozott az egyháznak nebojszai Balog Anna.) Géczy Gábor két fia közül Istvánról nem írnak a krónikák. Zsigmondot a Nagy Iván által összeállított családfa (Nagy 1857–1868) nem jelöli meg Gábor fiai között, Borovszky Samu monográfiája azonban a nemes családokról szóló részben Gábor fiaként említi azt a Géczy Zsigmondot, aki részt vett a Thököly-felkelésben, melynek következményeként megfosztották birtokaitól (Borovszky 1988²: 597). Az erdélyi fejedelmek Magyarországra vezetett hadjáratai, az 1660–1664 közötti török háború, valamint a végvári katonaság rossz idejű átszervezése miatt a társadalomból kiszakadt fegyverforgatók száma rohamosan nőtt.

Ők alkották a Kelet-Magyarországon 1672-ben felkelést indító bujdosók (kurucok) táborát. 1678-ban élükre a magyar trónra vágyakozó Thököly Imre állt (http://www.enc.hu/lenciklopedia/fogalmi/torttud_magy/thokoly-felkeles.htm). A családból ismerünk egy kuruc ezredest is, István fiát, Gábort. Géczy Zsigmond leánya, „a híres szép Garamszegi Géczy Júlia” Jókai Mór lőcsei fehér asszonya.

A levél lejegyzőjének személye kérdéses, nem tudunk egyértelműen következtetni sem az aláírásból, sem a családfa adataiból. A keltezés időpontjára való tekintettel elképzelhetetlen, hogy az 1597-ben már szolgabíróként működő Géczy András 1692-ben még élt. Fia, Gábor, akit Nagy Iván 1647–1663-ig tud nyomon követni (Nagy 1857–1868), akár írhatta a levelet, ám a kézjegy határozott névkezdő *G*-i nem teszik valószínűvé, hogy a névben szereplő harmadik kezdő *G* nem volna olvasható. Az aláírás ductusát elemezve Gábor fiát, Istvánt azonosíthatjuk legvalószínűbben a levél írójával. A *GrGé* kiolvasható részletből a *garamszegi* előnévre és a *Géczy* családnévre következtethetünk, az olvashatatlan részt elemezve a fent említett lehetőségek közül – tekintve, hogy a keresztnév kezdőbetűje leginkább *I*-re hasonlít – az *István* névaláírást valószínűsíthetjük.

2. Levele a következő:

Köteles bolgalatomat ajanlom bizodalmas jó akaro Uk kk.

El felejttem ma kgdtől választ kérni Smidek Thamás Uk, ne tala(n) azt gondolna megh ne(m) atta(m) levelét kk, kérem azért ezen embere(m) által méltóztatásson irnya, maga(m) ugja(n) idem megh indulok holnap, I: itten marad bolga az kj megh várja az levelet. Illye(n) dolgotis akarta(m) elő hozni kk, méltoztatna kd az Pilini Birora irnya azt maßer ne probaljak ez el mult napokba(n) az Németeket az Majoromra küldöttek valamely roß ember ugja(n) ot lakozo, de mivel ot ne(m) mulathatta(m), ne(m) mehettem(m) végire ki legje(n), de bizoniossa(n)

otta(n) lakik, egy vad bűdö talalt az [érté]ek köze teveledni az Erdőn, azt akarták megh fogni, neheze(n) tutták megh tartani, hogj ne(m) engették megh fogni, az uta(n) az faluba(n) csintalankottak. ezen embere(m) által azon paranc[olatotis kére(m) küljge megh, nekemis paranc[oljon kd, maradok mégh élek köteles bolgaja.

bizonios leveleket hozták ma Béczből, az többi között

GrGé... minémő novellakot küldöttek, comunalom ökök kd.

A szöveg kisebb fokú tagolatlansága, a tagmondatfolyam a korra jellemző szövegalkotási sajátosság. A XVII. század kialakulatlan helyesírásában az írásjelek következetlen használatát vizsgált szövegünkben is tetten érhetjük. A vessző a tagolásban tagmondathatárt és mondatzárást is jelölhet. Pontot egyrészt a bevezető és a búcsúformulák lezárásaként, az első szövegegység harmadik mondata és a második szövegegység hatodik mondata után, illetve az utóirat végén találunk. Mondatzáráson kívül a dátum napja után helyez el pontot a levél írója. Elválasztójele – a kor szokásához igazodva – az egymás fölötti két jobbra dőlő vessző. Az alábbi szavakat választja el ekképpen: *le, ,velét, hoz, ,ni, ma, ,ber, mi, ,vel, ne, ,hezen, pa, ,ranc[olatotis, ma, ,radok, bol, ,gaja; az utóiratban: hoz, ,ták, novella, ,kot; és a címzésben: Bu, ,lyovsky Varme, ,gye.* A levél írója a kor kialakulatlan helyesírási viszonyaival egyezően, más írástudók szokásához hasonlóan helyesírási tudatosságának hiányában a rövid és a hosszú magánhangzókat felcseréli, a kis- és a nagybetűket következetlenül használja, az egybe- és a különírást a kornak megfelelően rendszertelenül alkalmazza, a főneveket többnyire nagy kezdőbetűvel írja. A szóvégi nazálisok, az *n*-ek és az *m*-ek írásban való jelölése többnyire nem kiírt betű, hanem rövidítés: a szó utolsó előtti betűjének szárát felfelé, a szó fölé kanyarítja az író.

A levelet – a szöveghez és a nyelvi alakokhoz hű maradva, ugyanakkor mai helyesírással bemutatva, egyben értelmezve azt – hat szövegegységre bonthatjuk. A kezdő és a búcsúzó formulák, mivel azok nélkülöznek minden egyéni szint, a nyelvjárás-történeti kutatásban nem, de a történeti pragmatika vizsgálatában hasznosíthatóak. A misszilisek gyakori, szokványos kezdőmondatával találkozunk ez esetben is: *Köteles szolgálatomat ajánlom bizodalmas jóakaró Uramnak, Kegyelmednek.*

Az 1. tartalmi egységben a Smidek Tamásnak kért válaszlevél szükségességét taglalja a levél írója, és arról értesíti a címzettet, hogy ő ugyan elutazik, de egyik szolgáját otthon hagyja, aki megvárja a levelet. Ezt az egységet három mondatra bonthatjuk: 1. *Elfelejtetem ma kegyelmedtől választ kérni Smidek Tamás Úrnak, netalán azt gondolná, meg nem adtam levelét kegyelmednek.* 2. *Kérem azért, ezen emberem által méltóztasson írnya, magam ugyan idem (lat. 'egszersmind, ugyancsak') megindulok holnap.* 3. *Itten marad szolgálta, az ki megvárja az levelet.*

A levél írója a 2. szövegegységben egy számára bosszantó történetet hoz az alispán tudomására. Ez a tartalmi egység hét mondatból áll: 1. *Illyen dolgot is*

akartam előhozni kegyelmednek. 2. Méltóztatna kegyelmed az pilini bíróra írnya, azt másszer (másszor) ne próbálják. 3. Ez elmúlt napokban az németeket az majoromra küldötték, valamely rossz ember, ugyanott lakozó, de mivel ott nem mulathattam, nem mehettem végire, ki legyen, de bizonyosan ottan lakik. 4. Egy vad südő talált az sertések közé téveledni az erdőn, azt akarták megfogni. 5. Nehezen tudták megtartani, hogy nem engedték megfogni. 6. Azután az faluban csintalankodtak. 7. Ezen emberem által azon parancsolatot is, kérem, küldje meg!

A korban szokásos búcsúformulával zárja a levelet a scriptor: Nékem is parancsoljon kegyelmed! Maradok, még élek, köteles szolgája.

3. Ha a szöveget nyelvjárástörténeti emlékként vizsgáljuk, az alábbi megfigyeléseket tehetjük. A palócra jellemző palatalizációt két hangtani helyzetben való jelölése adatulja a levélben. Az *Illye(n)* szóalak ejtésében a mai közép-palóc nyelvjárási beszélő artikulációjában is hallható palatális *l'* ejtést feltételezhetjük. Az *írnya* szóalak *-nya* főnévi igenévképzője szintén palócós (és nyugat-dunántúli) sajátosság, viszont depalatalizált *ny*-nyel találkozunk a *Pilini* szóalakban és depalatális az *ly* a *teveledni* 'tévelyedni' szóban.

A XVI–XVII. századi északkeleti területen kelt iratok nagy részében jellemző vonás a tövégi *-ő*-zés az *-ű* denominális nomenképzővel ellátott lexémákban (l. Papp 1956; Révay 1999). A vizsgált misszilisben előfordul egy ilyen alak a szándékosan külön és hosszan vizsgálendő utóirat szövegében ekképpen: *minémő*. Doktori disszertációmban, amely nyomtatott formában is napvilágot látott, a XVII. századi Nógrád vármegyében lokalizálható 102 levéltári forrás mintegy 270 oldalnyi szövegét vizsgáltam meg (Gréczi-Zsoldos 2007). A morfofonetikai helyzetű *-ű* ~ *-ő* megjelenése, a zártabb és a nyíltabb alakváltozatok jelentkezése jól kirajzolható tendenciát mutat a vizsgált iratokban. A legtöbb *-ő*-zű alak a perekben, a határvitákban és a misszilisekben jelenik meg, de a század első felében a hivatalos jogi iratokban, a nemesi közgyűlési jegyzőkönyvekben is előfordulnak. Forrásaimban az első *-ű*-zű alakok a század közepén, az 1650-es években tűnnek fel, a 70-es évektől mind gyakrabban, a 90-es években szinte kizárólagosan jelentkeznek. Ez a tény arra engedi következtetni a kutatót, hogy az egységesülő nyelvváltozat felé hajló, a nyelvjárásiasságot mind inkább feladni kívánó hivatali nyelvhasználó, a tanult írnok és jegyző az *-ű* toldalékmorfémát részesíti előnyben. A nyíltabb alakváltozatú képzőt a perekben megszólaltatott tanúk, a tanulatlan, a nyelvjárási formákat ismerő egyszerű falusi emberek használják. A XVII. századi iratanyagból feltárt nyelvi állapottal egyező kép rajzolódik ki a korabeli grammatikaírók kívánalmaiból. Szathmári István elemzéséből kiderül (Szathmári 1968), hogy a század elején kiadott Szenczi-nyelvtanban vegyesen, nagyjából egyenlő arányban fordulnak elő az *-ú*, *-ű* : *-ó*, *-ő* képzős alakok. Komáromi Csipkés György műveiben a mai standardra jellemző zártabb változat szerepel többségben. A Hont vármegyében született, palóc

anyanyelvjárású Pereszlényi Pál mindkét változatban közli példáit, bizonyára ragaszkodva anyanyelvjárásához, mégis az egységesülő nyelvhez közelítő

-ú, -ű-s változatot ajánlja olvasóinak. A vizsgálatunk tárgyát képező levél szövegében palóc nyelvjárási vonásnak minősíthetjük a *minémő* alak megjelenését, amelyet a levél egyéb palócos vonásai is támogatnak.

A palóc nyelvjárási régió beszélőinek nyelvhasználatában, leginkább a közép-palóc területen különösen erős még ma is a *-t* tárgyrag előtti magánhangzó-nak a köznyelvihez képest zártabb és labiálisabb ejtése. A *-t* előtti *-o*-zás, *-ö*-zés jelenségére vizsgált szövegünk utóiratában is találunk példákat: *ököt, novellakot*; a levélszövegben azonban olvashatunk a mai standardra jellemző alakváltozatot is: *bolgalatomat*. Az egy levélszövegen belüli ingadozás is mutatja a korban jellemző kettősséget: a nyelvjárási és az alakuló, egységesülő nyelvváltozathoz való igazodást. A levél nyelvjárási alakjait a legszemélyesebbnek tekinthető utóiratban találjuk. Úgy tűnik, a formális és az informális kontextus némiképp megosztja a nyelvi formák használatát.

A misszilis alaktani képének megrajzolása néhány jellegzetességig terjedhet csupán. Egyetlen helyen fordul elő a levélben a *-ból, -ből* határozórag: az egységesülő nyelvváltozathoz igazodó *-ből* formában a *Béczből* szóban. Az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel jellemzően palócos (*-i*) a *végire* szóalakban.

A levélbeli határozott névelők alakja magánhangzóval és mássalhangzóval kezdődő szó előtt is kivétel nélkül *az* (*az Pilini Birora, az Németeket, az Majoromra, az Jertéjek, az faluba(n), az töbi*). A megvizsgált 270 levéltári forrás 1070 névelőjének számbavétele után megállapítottam, hogy a XVII. századi Nógrád vármegyei iratokban 780 esetben, azaz az adatok 83%-ában *az* a határozott névelő alakja mássalhangzó előtt. Diagramom bemutatja (l. Gréczi-Zsoldos 2007: 106), hogy az átmenetiséget jelző *a'+C* típusú névelőhasználat kis mértékben (50 alkalommal) jelentkezik, a mai köznyelvi normát mutató *a+C* változat ehhez képest többször, 122 alakban, arányát tekintve azonban csak 12%-ban jelentkezik. Ebben a tekintetben vizsgált levelünk nyelve írójának archaikusabb nyelvi állapotát mutatja, ugyanakkor azt is hozzá kell tennünk, hogy korábban a leggyakrabban használt formát választja.

A vonatkozó névmás alakjára csupán egy példánk adódik a levél szövegéből (*bolga az kj megh várja az levelet*). A fent említett nógrádi korpusz 345 vonatkozó névmási alakváltozatainak kvantitatív vizsgálata azt mutatta, hogy a század különféle műfajú irataiban a leggyakrabban használt forma az *az*, különírt előtagú vonatkozó névmási alak.

A szöveg mondattani sajátosságai közül figyelemre méltó egy értelmező jelzős szerkezet: *valamely roß ember ugja(n) ot lakozo*.

A szövegben olvashatunk néhány olyan lexémát, amelyről érdemes szólni. A *köteles* melléknév jelentése a *köteles szolgálat* és a *köteles szolgálja* jelzős szerkezetekben 'hű, kitartó' (l. TESz). A *mulat* ige ebben az időben 'időz, tartózkod

dik' jelentésben is él (l. TESz), a szövegkörnyezet is ezt a jelentést sugallja. A *βüdü südü* olvasatban a pótlónyúlás példája, jelentése: 'süldő, fiatal sertés'. A TESz. 1604-ből datálva ugyanilyen alakban közöl adatot a szóra. A *major* a TESz. meghatározása szerint 'nagyobb gazdaságnak a határban lévő része a gazdasági épületekkel és lakóházakkal'.

4. A levél utóiratára – mint említettem – szándékosan külön és hosszabban térek ki, mivel érdekes megjegyzést tartalmaz. A levél utóirata mai helyesírással: *Bizonyos leveleket hoztak ma Bécsből, az többi között minémő novellákat küldöttek, kommunikálom őket kegyelmednek*. Ebből is kitűnik, hogy a levél írója művelt, olvasott ember. Ezt több tény is bizonyítja. Egyrészt arról számol be címzettjének, hogy irodalmi alkotásokat hozat Bécsből, melyeket meg akar osztani Nógrád vármegye alispánjával, akit, mint máshonnan is kiderül, szintén érdekel az irodalom. Másrészt két latin szó fordul elő a szövegben, amelyből a szöveg írójának tanultságára következtethetünk. A Borovszky-monográfia bemutatja Poltár község XX. század elején még fennálló kastélyát, amelyet egy régi vasajtó felirata szerint egykoron a Géczy család építtetett (Borovszky 1988²: 104). A XX. század elején a kastélyban könyvtárat találunk, ezenkívül gazdag vadásztrófea-gyűjteményt, régi értékes bútorokat, műtárgyakat, például I. Napóleon órartartóját és németalföldi festők műveit, valamint a XVII. századból egy metszetet. Mindez azt bizonyítja, hogy a család tagjai kultúradelvéző emberek voltak. A levélből és a monográfia tanulásaiból könnyen következtethetünk arra, hogy a misszilis fogalmazója, valószínűleg Géczy István is hozzájárult a család könyvtárának gyarapításához.

A levél címzettje duliczi Bulyovszky Ferenc alispán, akinek nevét Szinnyei Józsefnek a magyar írók életét és munkáit feldolgozó lexikonában is megtaláljuk (Szinnyei 1891–1914). Két irodalomkedvelő köznemes a XVII. században Nógrád vármegyében. Bulyovszky Ferenc olyannyira irodalomkedvelő volt, hogy saját művet is alkotott *Acta Comititalia Hungarica Soproniensia anni 1681* címmel, melyről Szinnyei is számot ad, a kötet címénél többet azonban nem tudunk meg erről az írásról és szerzőjéről. A Bulyovszkyak családfáját bemutató Nagy Iván végigköveti Bulyovszky Ferenc közéleti tevékenységét: 1683–84 között Nógrád vármegye helyettes jegyzője, 1684-ben Heves megye alispánja, mígnem 1689. július 4-én beiktatják Nógrád vármegye alispáni tisztébe, amelyet 1693. augusztus 21-ig tölt be (Nagy 1857–1868). A család evangélikus vallású. Kultúrapártoló közember lévén Nógrád vármegyében, Losoncon egy evangélikus tanintézetet is alapított, amelynek a polihisztor Bél Mátyás is növendéke volt (Borovszky 1988²: 240).

A levéltári iratok történeti szociolingvisztikai vizsgálata, a szövegalkotás körülményeinek, a külső nyelvi tényeknek, a művelődéstörténeti, a településtörténeti és a történelmi tényeknek, a korabeli kulturális viszonyoknak a feltárása

közelebb juttathat egy régi szöveg megértéséhez, hozzájárulhat a teljes szövegkörnyezet feltárásához. A szöveg aszcendens módszerű nyelvi vizsgálata történeti dialektológiai, nyelvjárástörténeti megállapításokhoz vezethet; az egykori, eddig még nem vizsgált levéltári források hangtani, alaktani, mondattani és szótani adatai hozzájárulhatnak régi magyar nyelvünkről alkotott eddigi tudásunk gyarapításához.

A mondattan kiváló oktatásáért és a biztatásért szeretném köszönetemet kifejezni Raisz Rózsa tanárnőnek születésnapján további eredményes, szép éveket kívánva.

Irodalom

- Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–IV. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Borovszky Samu (szerk.) 1911.¹ és 1988². *Nógrád vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest.
- Burián János (szerk.) é. n. *Latin-magyar szótár*. Franklin Társulat. Budapest.
- Gréczi-Zsoldos Enikő 2007. *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*. Nógrád Megyei Levéltár. Salgótarján.
- Nagy Iván 1857–1868. *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal*. I–XII. Pest.
- Papp László 1956. *Az északkeleti nyelvjárásterület a XVI. században*. In: Bárczi Géza–Benkő Loránd (szerk.) 1956. *Emlékkönyv Pais Dezső 70. születésnapjára*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 466–72.
- Révay Valéria 1999. Adalékok az északkeleti nyelvjárás XVII. századi történetéhez: *Magyar Nyelvjárások* 36. 95–106.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Szinnyei József 1891–1914. *Magyar írók élete és munkái*. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése. Budapest.
- http://www.enc.hu/lenciklopedia/fogalmi/torttud_magy/thokoly-felkeles.htm

Heltainé Nagy Erzsébet

A virágnyelvről – különös tekintettel a rózsaára

Bevezetés. *Virágok beszéde*, vagy általánosabb értelemben vett *képletes beszéd*, rejtett üzenet a virágnyelv? Esetleg a mai életformából kiszorult, valamiféle romantikus *közvetítő nyelv*? Tulajdonképpen mindhárom, és mindhárom hasz-